

1.01

UDK: 331.101.232-055.2:94(4)"1914/1918"

Urška Strle*

K razumevanju ženskega dela v veliki vojni¹

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s presekom vojne ekonomije in ženske delovne sile med prvo svetovno vojno ter posveča posebno pozornost slovenskemu prebivalstvu. Z uporabo številnih virov skuša avtorica sintetizirati splošnosti in posebnosti ženske vključitve v vojno gospodarstvo v t. i. slovenskih deželah. Vojno gospodarstvo razumemo v najširšem pomenu besede in vključuje ne samo oboroževanja in na vojno vezane proizvodnje, ampak tudi pereče vprašanje preskrbe za vojsko in civilno prebivalstvo.

Gospodarska vloga slovenskih dežel, ki je bila v habsburškem okviru obrobna, in socialna struktura njenih prebivalcev sta globoko vplivali na načine, kako so se ženske vključevale v domačo fronto. Avtorica trdi, da senzacionalne podobe iz zahodne Evrope, ki prikazujejo množično vključenost žensk v vojno industrijo, niso tipične za slovenski prostor. Kljub temu vloga žensk v vojnem gospodarstvu ne bi smela biti podcenjena, saj so predstavljale večino gospodarsko aktivnega prebivalstva, ki je podpiralo ne samo civilno družbo, ampak tudi vojsko.

Ključne besede: prva svetovna vojna, vojno gospodarstvo, žensko delo, domača fronta

ABSTRACT

UNDERSTANDING WOMEN'S WORK DURING THE GREAT WAR

The article deals with the intersection of war economy and women's workforce during World War I and pays a special attention to the Slovenian population. Using a variety of sources, the author tries to synthesise the generalities and specifics of the women's involvement into the war economy in the so-called Slovenian lands. War economy is understood in the broadest sense and includes not only armament and war-related production, but also the acute issue of supplies for the military and civil sphere.

The economic role of the Slovenian lands, peripheral within the Habsburg Monarchy, and the social structure of the Slovenian population profoundly affected the way how women were being included into the activities at the home front. The author argues that the sensational images from Western Europe, presenting a massive inclusion of women into the war industry, are not typical for the Slovenian space. However, the role of women in the war economy should not be underesti-

* dr., asistentka z doktoratom, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, ursulus@yahoo.com

¹ Prispevek je rezultat nacionalnega projekta *Ženske in prva svetovna vojna* (J6-6834), ki ga financira ARRS.

mated, for they represented the majority of economically active population, supporting not only the civil society but also the army.

Keywords: World War I, war economy, women's work, home front

Uvod

Izstopajoči delež zgodovinskih raziskav in amaterskih ukvarjanj s prvo svetovno vojno s fokusom na vojaških strategijah, bitkah in bojnih izkušnjah, bi lahko dajal vtis, da se je veliki svetovni spopad odločil na bojnem polju. Toda ob upoštevanju totalnosti in kompleksnosti prve svetovne vojne, kjer so veliko vlogo odigrali politični in ekonomski interesi vojskujočih se držav, bi tako poenostavljeno izjavo brez zadržkov vzeli za neresno. Številni zgodovinarji že vseskozi opozarjajo na pomen in posledice gospodarskih vidikov, zlasti zavezniške pomorske blokade za izid prve svetovne vojne, čeprav se njihove interpretacije glede moči vpliva blokade razlikujejo.²

Perspektiva, ki raziskovalni fokus o prvi svetovni vojni z bojišč razširi na gospodarsko področje, bistveno zmanjša domnevno nepomembnost ženskega dela prebivalstva, ki je resda vstopal v vojaške uniforme le izjemoma. A ne smemo pozabiti, da so ženske ob vojnih ujetnikih, nemobiliziranih moških in otrocih v vojnem času predstavljale veliko večino delovno aktivne populacije. Gospodarsko sfero lahko vidimo kot enega ključnih mostov, ki je povezoval bojišča z zaledjem, oziroma, če v uveljavljeno angleško terminologijo posežem z dobesednimi prevodi, »vojno fronto« (*war front*) z »domačo« ali »notranjo fronto« (*home front*).³ Slednja se nanaša na aktivno dejavnost nemobiliziranega prebivalstva za vojne in tudi civilne potrebe v civilnem zaledju, ki je imelo zaradi visokega deleža mobiliziranih moških pretežno ženski značaj. Oba koncepta sta bila tesno prepletena in težko si predstavljamo obstoj vojaške mašinerije brez zaledja, ki je vojsko podpiralo tako v materialnem kot tudi v nematerialnem smislu.

Z množično mobilizacijo je prihajalo do sprememb v družbenih vlogah, vključno z organizacijo delovnih procesov in z razmerjem pridobitnosti med spoloma. Gospo-

² Prim. Paul Vincent, *The Politics of Hunger: Allied Blockade of Germany, 1915–1919* (Athens: Ohio University Press, 1985). Eric W. Osborne, *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914–1919* (London, New York: Routledge, 2004). Archibald C. Bell, *The Blockade of the Central Empires* (London: HMSO, 1961). Avner Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford: Oxford University Press, 1989). John Patrick Bott, »The German Food Crisis of World War I: The Cases of Coblenz and Cologne« (doktorska disertacija, University of Missouri, 1981). Peter Struve, *The Exhaustion of Germany's Food and Fodder Supply* (Petrograd, 1917). Maurice Parmelee, *Blockade and Sea Power* (New York, 1924).

³ Prevod izraza »home front« v slovenskem zgodovinopisju še ni utrjen, doslej je bil redko uporabljen. Nekateri ga prevajajo z »domača fronta«, nekateri z »notranja fronta«. Sama se bolj nagibam k izrazu »domača fronta«, saj koncept doma jasneje izrazi vpletenost celotne družbe v vojno in vključevanje njene privatne sfere v vojno dogajanje.

darske potrebe so se začele intenzivno biti s tradicionalno, v tedanjem jeziku »naravno« delitvijo delovnih procesov na t. i. moška in ženska dela, iz katere je izhajalo tudi razlikovanje po spolu v poklicnih izbirah, na trgu dela in ne nazadnje tudi na ravni plač. Izredni čas vojne je vplival predvsem na (začasnost) pridobitve pravic oz. delovnih dolžnosti za žensko prebivalstvo.⁴ Ženske so za kratek čas postale eden ključnih gospodarskih stebrov družbe, nase so v primerjavi s predvojnimi časom prevzele velik del produktivnih dejavnosti. Če je po prvi svetovni vojni v marsikateri državi sledila volilna reforma v korist žensk, se je na področju pridobitnega dela, enakih zaposlitvenih možnosti in enakih plač šele dobro začel dolgotrajni proces, ki se pravzaprav odvija še danes.

Pričujoči prispevek se osredotoča na vlogo žensk v vojnem gospodarstvu na Slovenskem, kar predstavlja do sedaj slabo obdelano raziskovalno temo. Kljub pomenu tujih študij za potrebe komparativne analize, s katerimi sem si deloma pomagala v konceptualnem smislu, se mi zdi pomembno zavedati se nevarnosti avtomatskega prevzemanja ugotovitev iz drugih okolij. Menim, da velja pri obravnavi žensk na Slovenskem predvsem upoštevati značilnosti slovenskih dežel v času pred prvo svetovno vojno in med njo, torej njenega specifičnega socialnega in ekonomskega razvoja, ter v luči teh vidikov vpetosti žensk v vojno ekonomijo. Slednje sem uspela delno razbrati iz sondažnih pregledov različnih vrst virov pa tudi nekaterih lokalnih zgodovin in osebnih perspektiv, ki so bile dovolj občutljive za vidike spola.

Ženske v vojnem gospodarstvu Avstrije

Oris zaposlovanja žensk v okviru avstrijskega dela monarhije, izhajajoč iz univerzalnosti splošnejših potez in državnih odredb, pomembno dopolnjuje vedenje in služi kot usmerjevalnik za raziskave, ki se nanašajo na slovenski prostor. Avstrijsko gospodarstvo se je hitro odzvalo na izredni vojni čas in mu do določene mere prilagodilo tudi kadrovsko politiko. Mogočni vojaški aparat monarhije je denimo med vojno zaposlil okoli 36.000 žensk, ki so delovale kot uradniške namestnice, telefonistke in druge delavke.⁵ Izjemen je bil porast medicinskih sester v avstro-ogrski vojski.⁶ Tudi na področju poštne službe v monarhiji so ženske polagoma vidno nadomestile moško delovno silo; leta 1915 je bilo zaposlitveno razmerje med spoloma 7 proti 9,

⁴ Prim. François Thébaud et al., *History of Women in the West: Toward a cultural identity in the twentieth century* (Cambridge [Massachusetts], London: Harvard University Press, 2000), 35. Marija Wakounig, »Ženske v prvi svetovni vojni,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.), 45. Marta Verginella, »Mesto žensk pod steklenim stropom,« v: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: ARS, 2003), VI.

⁵ Sigrid Augeneder, »Arbeiterinnen in Österreich« (doktorska disertacija, Universität Wien, 1987), 147.

⁶ Marko Štepec, »Ženske v vojni 1914–1918,« v: *Slovenke v dobi moderne*, ur. Mateja Tominišek Perovšek et al. (Ljubljana: MNZS, 2012), 66–67. Miha Šimac, »Vojaške bolnišnice v Ljubljani 1914–1918: zdravstvena in duhovna oskrba« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2007).

leta 1917 pa kar 8 proti 15 v korist žensk.⁷ Oblasti so zlasti od konca 1915 začele s patriotičnim spodbujanjem »pogumnih vojakinj zaledja«.⁸

Gospodarstvo se je z izbruhom vojne pospešeno centraliziralo, se preusmerilo zlasti v oboroževanje in na vojno vezano industrijo ter v preskrbo vojske in civilnega prebivalstva.⁹ Država je morala zaradi negotovih in izrednih razmer opustiti daljnosežne gospodarske projekte, zaprla je borzo, razglasila moratorije na dolgove vojakov, omejila trgovino, prepovedala mednarodni uvoz in izvoz, ustanovljala izredne urade, uvajala racioniranje, se zadolževala in višala davke. Podreditvi vojnemu pravu in prilagoditvi vojnemu stanju sta bili podvrženi tako državna kot privatna gospodarska sfera.¹⁰ Železnice, ki so bile pred vojno edino relevantno javno prevozno sredstvo, so prišle pod poveljstvo vojnega ministrstva ter so služile predvsem vojaškim namenom. Vpliv vojne na gospodarsko proizvodnjo je bil izjemen, a tudi raznolik. Medtem ko so kovinarska, strojniška in rudarska industrija v času vojne napredovale, so številne veje gospodarstva, zlasti proizvodnja luksuznih izdelkov in izvoznih artiklov, utrpeli precejšnja krčenja proizvodnje in zaposlitvene preusmeritve, vezane predvsem na potrebe vojske.¹¹

Tovrstnih obsežnih prestrukturiranj je bila deležna od uvoza surovin odvisna tekstilna industrija, ki je tradicionalno zaposlovala velik delež ženske delovne sile. Tekstilna proizvodnja je začela z vojno pešati in veliko obratov po monarhiji so zaprli na prehodu v leto 1915. V Državni organizaciji gospodinj Avstrije so že oktobra 1914 odprli številna delovna mesta za šivanje vojaških šotorov, kjer so angažirali krojačice, šivilje in brezposelne ženske iz drugih poklicev. Članice socialdemokratskega Društva delavk na domu so se lahko potegovala za delovna mesta v okviru vojske kot perice, likarice, služkinje, pletilje in podobno.¹² V nadaljevanju vojne so tekstilne delavke množično zaposlovali pri izdelovanju uniform, oblek, odev, šotorov, sanitetnega materiala, usnjenih in podobnih izdelkov.¹³ Zaradi množičnih javnih pozivov k varčnosti so bile v začetku vojne na ravni celotne monarhije odpuščene številne služkinje, eden najbolj množičnih ženskih pridobitnih poklicev predvojnega časa. Če so ostale v hiši za pomoč, se jim je plača drastično zmanjšala, ali pa so delale le za hrano in nastanitev, sicer pa so bile prisiljene iskati drugo zaposlitev.¹⁴

⁷ Ljudmila Bezljaj Krevel, »Zaposlovanje žensk v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti do druge svetovne vojne,« v: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek (Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004), 180.

⁸ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 31–32. Primerjaj članek »Mobilizacija avstrijskih žen,« *Slovenec*, 20. 12. 1915.

⁹ Jasna Fischer, »Gospodarstvo v vojnih razmerah,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, INZ, 2006), 148.

¹⁰ Jože Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997), 21–22.

¹¹ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 1–5.

¹² Ibid., 4.

¹³ Ibid., 28.

¹⁴ Ibid., 4–5.

Kompleksna vojaška mašinerija je imela tudi v sektorjih, ki so jih tradicionalno obvladovale ženske, zelo velike potrebe. Narasle so potrebe ne le po kovinah, energentih in strelivu, ampak tudi po hrani, zdravilih, obleki in obutvi, pogosto na račun preskrbe civilistov. Država je zato spodbujala dobrodelno udejstvovanje, usmerjeno zlasti za potrebe vojakov in otrok pa tudi beguncev, brezposelnih in obubožanih. Karitativno-humanitarna dejavnost žensk je bila ne le tradicionalna, ampak v imagineriji plemiških in meščanskih krogov tudi stanu primerna, zato so takšne spodbude naletele na obsežen odziv. Številne premožnejše ženske so ob izbruhu vojne z ročnimi deli, zbiranjem denarja, zlata, železja, prehrane, obutve in oblačil ter živil sodelovale z Rdečim križem in s svojimi zgledi nagovarjale tudi ženske iz nižjih socialnih slojev. Na področju dobrodelnosti so se poleg njih precej organizirano angažirale tudi socialdemokratke. Na ta način so ženske prevzemale številne socialne funkcije in zapolnjevale manko na področju gospodarske preskrbe, ki ga v delokrogu državnih institucij niso uspeli zapolniti.

Spremembe v zaposlovanju žensk so vidne tudi, ko opazujemo trende brezposelnosti. Ta je bila pred vojno zelo visoka¹⁵ in je avgusta 1914 dosegla višek, potem pa je zaradi mobilizacije in povečane vojne proizvodnje začela upadati. S prehodom v leto 1915 je postalo pomanjkanje kvalificiranih delavcev akuten problem, zato so delodajalci angažirali tudi žensko prebivalstvo. Značilno je, da je brezposelnost žensk upadala počasneje kot brezposelnost moških, ker je bila na delovnih mestih privilegirana kvalificirana delovna sila.¹⁶ Ženske so sprva zaposlovali predvsem kot lažje fizične delavke in pomočnice v proizvodnji. Dlje kot je trajala vojna, večji delež žensk je postal dejaven na delovnih mestih, ki so bila pred vojno zaradi kvalifikacijskih zahtevkov in telesne moči zaupana izključno moškimi. Tako se je na nivoju monarhije denimo povečal delež žensk, zaposlenih v tovarnah municije in v kovinarski industriji, in to celo brez potrebnih kvalifikacij. Zaradi pomanjkanja delovnih izkušenj se je povečalo tudi število delovnih nesreč.¹⁷

Delo v tovarnah, kjer so proizvodnjo za vojsko potrebnih izdelkov vseskozi pospeševali, je bilo izjemno dolgo trajno, izčrpavajoče, naporno in tudi represivno. Uzakonjeni nedeljski počitek, 10-urni delavnik in prepoved nočnega dela za delavke so bili v številnih vejah industrije razveljavljeni, prihajalo je do izkoriščanja delovne sile in drugih kršitev delavske zakonodaje.¹⁸ Možnost stavke ali pasivnega upora je bila v državnih podjetjih, državnih institucijah in na železnici zakonsko kaznovana z zaporom od 6 tednov do 1 leta, kar je veljalo tudi za uslužbenke. Zaradi izčrpanosti in

¹⁵ Podatki za Dunaj, ki je imel razmeroma visok delež delavstva in kamor so se stekali delavci iz vse monarhije, vključno s slovenskimi deželami, so zgovorni: avgusta 1914 je znašala brezposelnost dunajskega prebivalstva 21,6 %, oktobra 1914 pa le 10,8 %. Glej: Augeneder, »Arbeiterinnen«, 5. Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, 21.

¹⁶ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 6.

¹⁷ Petra Svoltjšak, »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!': položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno,« v: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žizek (Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004), 155.

¹⁸ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 15.

stresnih delovnih razmer se je povečalo število obolenj in bolezni, izrazit je bil porast amenoreje (od 0,5 % v letu 1912 na 14 % v letu 1916).¹⁹ Večkrat je bilo izpričano tudi spolno nadlegovanje. Ute Daniel navaja, da so se številne prebivalke nemških mest sprva upirale vključitvi v delovne procese v tovarnah, saj je bila razlika med delavsko plačo in vojno podporo pogosto majhna, delovni pogoji pa slabi.²⁰ Da bi se izognile zdrsni med industrijski proletariat in da bi lahko skrbele za svoje otroke in za gospodinjstvo, so številne ženske za plačilo raje opravljale najrazličnejša obrtniška dela kar od doma.²¹

Kot je v svoji izčrpni doktorski disertaciji z naslovom *Arbeiterinnen in Österreich* prikazala Sigrid Augeneder, ki se je posvetila predvsem ženskam iz vrst proletariata, so bile ženske na ravni celotne monarhije že pred vojno zaposlene predvsem v tekstilni, oblačilni in prehrabni industriji, med vojno pa se je delež zaposlenih žensk povečal še v kovinarski, strojni in kemijski industriji. Na Štajerskem je denimo narasel delež delavk tudi v papirni in steklarski industriji. Njena analiza zaposlitve žensk je temeljila na poročilu cesarsko-kraljevega trgovskega inšpektorja med leti 1913 in 1919, zajema pa zgolj izbrane regije, od katerih je za obravnavo Slovenk relevantna samo Štajerska, in če upoštevamo tedanje migracijske trende, tudi Dunaj. Glede na podatke vidimo, da je celokupna zaposlitev žensk v Avstriji med vojno glede na predvojno stanje dejansko narasla, vendar je iz analize posameznih dežel vidno precejšnje odstopanje v deležih, kar nedvomno odseva notranje razlike v ekonomskem, političnem in socialnem razvoju Avstrije.

Pri preurejanju kmetijstva za potrebe vojnih razmer, zlasti na področju preskrbe z živili, je imela država večje težave kot pri drugih gospodarskih panogah.²² Odvisnost od uvoza številnih živil je za Avstrijo veljala že v času pred vojno, zmanjšana kmetijska storilnost zaradi množične mobilizacije pa je povzročila, da je uvoz ogrskih živil (žita, stročnice in meso) skozi vojna leta drastično upadal in je glede na leto 1914 v letu 1917 dosegel le še četrtnino.²³ Zaradi povečanih potreb je država uvajala zelo veliko odredb, vezanih na preskrbo, denimo od avgusta 1914 prepoved izvoza vseh vrst moke, lanu, konoplje, v začetku 1915 zakol goveje živine in prašičev. Za preskrbo vojske in za prerazporeditev surovin je država z letom 1915 odredila obvezne oddaje žita, sena, živine in krompirja, ki so kmetom prinesli finančno kompenzacijo. Ta odredba je – skupaj s prodajo alkoholnih pijač, ki so med vojno dosegle izjemne cene – v kmečkem okolju povečala obtok denarja.²⁴ Toda zaradi nestabilne vrednosti denarja in neprestanih podražitev se je krepilo tudi naravno gospodarstvo.²⁵

¹⁹ Ibid., 98.

²⁰ Ute Daniel, *The war from within: German working class women in the First World War* (Oxford, New York: Berg, 1997), 66.

²¹ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 134–37.

²² Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, 22.

²³ Bojan Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn* (Celje: Zgodovinski arhiv, 2001), 15.

²⁴ Marinka Dražumerič, »Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno,« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 94–95.

²⁵ Dražumerič, »Gospodarsko življenje,« 98.

Mobilizacija sredi poletja 1914 je zajela velik delež delovne sile, ki bi morala izvesti tekočo žetev. Na osnovi odredbe iz 5. avgusta 1914 je ministrstvo za kmetijstvo v sodelovanju z ministrstvom za notranje zadeve določilo nastanek občinskih žetvenih komisij, ki so imele pristojnost tudi prisilno angažirati ljudi za delo na poljih. Kmečka opravila so opravljali ženske, otroci, starejši in za vojsko nesposobni ter begunci in vojni ujetniki, ki niso mogli zadostno nadomestiti deficita izurjene delovne sile.²⁶ Država je zato z marcem 1916 dovolila vojakom izredne dopuste za opravljanje kmetijskih in gozdarskih del.²⁷ Po preboju pri Kobaridu 1917 so avstro-ogrske oblasti dovoljevale vojakom z območja soške fronte vrnitev domov, da so lahko sodelovali pri obnovi domačij.²⁸

Med letom 1917 se je zaradi naraščajočega pomanjkanja surovin in energentov začelo zatikati tudi v tistih vejah avstrijskega gospodarstva, ki so množično proizvajale izdelke za vojsko, predvsem v obsežni in razvejani oboroževalni industriji. Posledično so se začeli zapirati obrati in krčiti proizvodni procesi tudi v vzporednih vejah gospodarstva, kar je vplivalo na novi val brezposelnosti in sprožalo socialni krč. Še pred svojim političnim in vojaškim zlomom je Avstro-Ogrska postala gospodarska razvalina.²⁹

»Eventuelno bi se tudi na ponudbe ženskih moči oziralo«

Poglavje, ki uvaja temo ženskega dela v slovenskih deželah, nosi naslov, ki je pravzaprav vsebina iz oglasa za zaposlitev dveh trgovskih pomočnikov v »železninski in špecerijski stroki«.³⁰ Oglas je bil objavljen v *Slovencu* avgusta 1915, njegov mlačni ton, ki nakazuje odnos do zaposlovanja žensk pri nas, pa je izbran namerno zato, ker se glede na trenutno stanje raziskav pridobitni položaj žensk na Slovenskem ni tako drastično spremenil kot ponekod drugod, čeprav sem hkrati mnenja, da je ta trend obstajal. Vsaj v začetnih vojnih letih je bil pridobitni angažma žensk razmeroma nizek in je le polagoma naraščal, vendar si glede na demografsko in socialno sestavo prebivalstva na Slovenskem ter glede na gospodarske karakteristike slovenskih dežel izdatno povečanega deleža zaposlenih žensk zaenkrat ne zamišljam.

Vse slovenske dežele so bile glede na ostali del monarhije po obsegu razmeroma majhne in so zaradi nizke stopnje industrializiranosti, specializiranosti in mehanizacije ter razdrobljene posestne strukture igrale bolj obrobno gospodarsko vlogo že pred vojno. Industrija in obrt skupaj sta na prelomu stoletja zaposlovali le 11 % ljudi, zlasti na področju rudarstva in železarstva, kovinske, lesne, prehrabne proizvodnje ter gradbeništva. Obrati so bili razmeroma majhni in tudi maloštevilni, saj je bilo tik

²⁶ Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, 22.

²⁷ Himmelreich, *Namesto zemlje*, 34.

²⁸ Drago Sedmak, *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2003), 67.

²⁹ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 2.

³⁰ *Slovenec: političen list za slovenski narod*, let. 43, št. 192, 24. 8. 1915.

pred vojno 441 industrijskih in obrtnih podjetij, ki so zaposlovala 36.200 delavcev,³¹ kar je v povprečju pomenilo nekaj več kot 80 delavcev pretežno moškega spola na obrat. Slovenske dežele so bile usmerjene v ekstenzivno, samooskrbno kmetijstvo, ki je bilo razmeroma zaostalo, mehanizacija kmečkih del pa je bila prej izjema kot pravilo. Hektarski donos se je že v prvih letih vojne znatno zmanjšal, ponekod celo prepolovil. Osnovna naloga kmečkega sektorja na Slovenskem med vojno je bila predvsem vzdrževati samozadostnost preskrbe na lokalnem nivoju, kar je bilo v naraščajočem vojnem pomanjkanju ključnega pomena.

Posebnost slovenskega območja med leti 1915 in 1917 je bilo soško bojišče, kar je iz vseh slovenskih dežel napravilo frontno zaledje, in zaradi česar je bila gospodarska dejavnost v Posočju in na Jadranu precej ohromljena. Manjši del slovenskega prebivalstva ob državni meji je v tem obdobju prišel pod italijansko upravo, ki je omogočala boljša gospodarska izhodišča (v smislu preskrbe, denarne menjave, obdelave kmetijskih površin, obrtnih, trgovskih in drugih dejavnosti na drobno) kot ozemlje pod avstro-ogrsko upravo. V Kobaridu, ki ga je zasedla italijanska vojska maja 1915, denimo med vojno niso izkusili aprovizacije.³²

Kljub dejstvu da je soška fronta skoraj dve leti in pol potekala dokaj statično, je verjetno, da so na pristojnih avstrijskih ministrstvih za bolj množično vojno proizvodnjo predvideli varnejša področja v monarhiji. Ljubljanska tobačna tovarna je denimo z letom 1915 zmanjšala proizvodnjo in velik del svojih proizvodnih in administrativnih prostorov preuredila za sanitetne potrebe, medtem ko je drugod po monarhiji stekel obratni trend – prišlo je do zagona tobačne industrije za povečane potrebe vojakov po tobaku.³³ Tudi večji obrati za proizvodnjo streliva so bili zgoščeni ob železnici med kraji Baden, Wiener Neustadt in Neukirchen, torej v osrčju monarhije.³⁴ Hkrati je bližina frontnega bojevanja zahtevala izdaten angažma pri utrjevalnih delih, izgradnji cest in ozkotirnih železnic (denimo na Kobariškem, Idrijskem, Vipavskem in na Krasu), pri katerih so poleg vojaštva in vojnih ujetnikov sodelovali tudi civilisti, vključno ženske in otroci. Že konec maja 1915 zapiše Milčinski v svoj dnevnik: »Na Vrhnikih oznanjeno, naj se ženske pripravijo, kjer sta dve pri hiši, ena mora iti strelske jarke kopat.«³⁵

Frontno zaledje se je razprostiralo več sto kilometrov v notranjost, bližina vojskovanja je praktično v vseh slovenskih krajih povzročila prisotnost vojaškega kadra, beguncev in ranjencev. Naj za ilustracijo navedem razmere v Celju, kjer se je leta 1916 nahajalo približno 3000 ranjencev, 4000 vojakov in nekaj sto beguncev. To je za mestece z okoli 7000 prebivalci pomenilo velike demografske spremembe in je

³¹ Tita Porenta, »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmodernejše!«: priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Tržiču (Radovljica: samozaložba, 2012), 40–41.

³² Drago Sedmak, *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001), 73–76, 101–06.

³³ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 28.

³⁴ Ibid., 66.

³⁵ Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920* (Ljubljana: Slovenska matica, 2000), 110.

mestnim oblastem povzročilo precejšnje finančne in organizacijske težave.³⁶ Kljub vsemu pa je množična prisotnost vojaštva določenim slojem prebivalstva, zlasti trgovcem, gostilničarjem in hotelirjem omogočala zaslužek. Tudi v podeželskih krajih, kjer je bilo nameščeno vojaštvo, so lokalni prebivalci častnikom oddajali sobe ter jim nudili tudi druge storitve, kot denimo kuhanje, pranje, šivanje ipd.³⁷ V okviru teh dejavnosti je imel primarno vlogo predvsem ženski del populacije.

Že pred vojno so podružnice Rdečega križa organizirale brezplačne tečaje za bolničarske prostovoljke, od avgusta 1914 pa so se v ljubljanski deželni bolnici izvajali štiritedenski tečaji za pomožne bolniške strežnice.³⁸ Štepec ugotavlja, da je bilo pomanjkanje kadra za oskrbovanje ranjencev in za pomoč invalidom značilno za ves vojni čas.³⁹ Številne bolničarke so bile na hitro priučena dekleta in ženske, ki so morale opazovati »grozne situacije, ki so se vrstile za bolnišničnimi zidovi; tega vse zaposlene niso zmogle«. ⁴⁰ Od samega začetka vojne je bila zelo visoka stopnja neplačane prostovoljnega dela na številnih področjih, predvsem v obliki zbiranja denarja, najrazličnejših izdelkov in pridelkov za potrebe vojske, neredko pa tudi karitativnih dejavnosti za socialno ogrožene, zapuščene otroke in sirote. Tako so se denimo v zbiranju živil in raznih drugih dobrin organizirale številne narodne dame, učiteljice in redovnice. »Danes bodo nekatera dekleta hodila pobirat po občini milodare za vojake. Nabirale bodo, kar kdo da, posebno volneno blago, platno, frambua [op. a. grozdni sok ali vino], cigare, tobak, žveplenice, salame, konzerve, kavo, čaj«, je v začetku oktobra 1914 svoje krajane obvestil solkanski župnik Rejec.⁴¹ Med redovnicami so izstopale zlasti usmiljenke Družbe sv. Vincencija, članice Marijine družbe in članice leta 1917 ustanovljene Družbe sv. Elizabete.⁴² Kamniške in domžalske slamnikarice so v letu 1915 izvajale tečaje za pletenje čevljev iz slame.⁴³ V Trstu je proti koncu vojne Antonija Slavik, slovenska delegatka Rdečega križa, v Ciril-Methodovih šolah s pomočjo prostovoljk (tudi Pavle Hočevar, Marije Kmet, Jože Trdina in drugih) organizirala šolske kuhinje, ki je pri sv. Jakobu in Akvedotu priskrbela brezplačno kosilo za okoli 1000 otrok dnevno.⁴⁴

Vojne potrebe so na Slovenskem povzročile porast proizvodnje manjših privatnih podjetij, ki so se preusmerila v izdelovanje določenih artiklov za potrebe vojske in v delovni kolektiv vključevala pretežno žensko delovno silo. Eden od takih primerov je tržiški čevljarski obrat Petra Kozine, Peko, ki je že konec leta 1914 dobil naročilo

³⁶ Bojan Himmelreich, »Celje v letih prve svetovne vojne 1914–1918,« v: *Iz zgodovine Celja*, ur. Marija Počivavšek (Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998), 89–93.

³⁷ Sedmak, *Življenje v Kobaridu*, 101.

³⁸ Šimac, »Vojaške bolnišnice,« 36.

³⁹ Štepec, »Ženske v vojni,« 67.

⁴⁰ Pričevanja, *Idrijski razgledi LX*, (2015): 116.

⁴¹ Sedmak, *Solkan*, 18.

⁴² Štepec, »Ženske v vojni,« 67. *Ljubljanski škofijski list* 1919: 33, pridobljeno 17. 7. 2015, www.dlib.si.

⁴³ Na podlagi fotografskega materiala iz Medobčinskega muzeja Kamnik.

⁴⁴ Metka Gombač, »Pavla Hočevar,« v: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: ARS, 2003), 311.

za 20.000 vojaških čevljev za vojsko.⁴⁵ Po mobilizaciji moških delavcev so manjka-jočo delovno silo nadomestile ženske iz tržiške tovarne BPT (Bombažna predilnica in tkalnica), ki je v začetku vojne močno omejila poslovanje in leta 1915 prenehala delovati.⁴⁶ V skladu z državnim trendom so med vojno žalostno usodo doživele tekstilne tovarne tudi na Slovenskem in do začetka 1916, ko je zmanjkalo dostopnih zalog in potrebnih surovin, polagoma vse prenehale obratovati. Večino delavstva, zlasti žensk, so odpustili, obdržali so le delavce za vzdrževanje strojev in delavskih prostorov, denarne podpore za brezposelnost pa so odpuščeni prejeli iz skladov podjetij.⁴⁷ Tudi različni trgovinski obrati so se glede na časopisne oglase kmalu prilagodili vojni stvarnosti. Tipičen primer je denimo elitna »Specijalna trgovina perila, trikonaz in pletenin A. & E. Skaberné« na Mestnem trgu v Ljubljani, ki je v ospredje svojega oglasa postavila zimsko vojaško perilo, tj. »nogavice, gamaše, dokolenice, snežne kučme, rokavice, žilogrejce, sviterje, pletene srajce in spodnje hlače iz volne, velblodje dlake in bombaža«.⁴⁸

Glede medvojnega ženskega zaposlovanja moramo upoštevati časovno dinamiko, kar pritrjuje tezi, da je prihajalo do povpraševanj in ponudb po zaposlovanju žensk postopoma. Slovensko časopisje je v zvezi z zaposlovanjem žensk poročalo zlasti od leta 1916 dalje. *Domoljub* je denimo aprila 1916 sporočil, da so v Ljubljani »sprejeli v službo na električnem tramvaju tudi pet sprevodnic«.⁴⁹ O sprevodnicah in njihovih nenavadnih opravah poroča v svojem dnevniku Fran Milčinski šele v zadnjih izdihljajih vojne. »Po Ljubljani se pojavljajo železniške kondukerke v hlačah, ki jih pa sedaj še sramežljivo skrivajo pod plašči.«⁵⁰ Leta 1916 je začel delovati na Kranjskem Zavod za pospeševanje obrti, ki je številnim ženskam, tudi begunkam, posredoval razna dela za vojaške potrebe, denimo šivanje, pranje in razna pomožna dela.⁵¹ Razloge za takšne trende je treba iskati v povečani potrebi po delovni sili pa tudi v vse večji stiski civilnega prebivalstva.

Ker je okoli dve tretjini slovenske populacije predstavljalo kmečko prebivalstvo, velja nekaj pozornosti nameniti ženskam v kmečkem okolju. Za funkcioniranje kmečke ekonomije in za preživetje družine so bile v predvojnem času ključnega pomena različne oblike ženskega dela, ki so prinašale v hišno gospodinjstvo denar bodisi s prodajo uslug, domačih pridelkov in izdelkov na trgih in po domovih.⁵² Blížina

⁴⁵ Damijan Guštin, »Soška fronta in njeno slovensko zaledje,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 74.

⁴⁶ Ivan Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Trzinu 2, Bombažna predilnica in tkalnica v Trzinu: nastanek, razvoj in delo: 1885–1960* (Trzin: Bombažna predilnica in tkalnica, 1960), 112. Porenta, *Peter Kozina*, 104.

⁴⁷ France Kresal, *Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji* (Ljubljana: Borec, 1976), 33.

⁴⁸ *Slovenec: političen list za slovenski narod*, let. 44, št. 72, 27. 10. 1915.

⁴⁹ *Domoljub: slovenskemu ljudstvu v pouk in zabavo*, let. 29, št. 17, 27. 4. 1916.

⁵⁰ Milčinski, *Dnevnik*, 342.

⁵¹ Svöljšak, »Vloge žensk,« 157.

⁵² Za Primorsko so ti vidiki razmeroma dobro obdelani, za summarizirani pregled t. i. Hausindustrie na Primorskem z referencami glej: Marta Verginella, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev* (Ljubljana: Delta, 2006), 141.

fronte je z militarizacijo železniškega transporta in zaplembo vprežne živine in voz upočasnila takšne oblike gospodarstva. Upadel je denimo tudi dohodek čipkaric⁵³ in mnoge so se izselile. V pismih, ki jih je zasegla avstrijska cenzura, so slovenske delavke, zaposlene v čipkarski industriji švicarskega kantona St. Gallen, vabile svoje čipkarske kolegice iz Idrije in Žirov, naj se jim pridružijo.⁵⁴

Marsikatera kmečka hči je pred vojno služila kot hišna pomočnica in s svojim zaslužkom prispevala k družinskemu proračunu. Precej je bilo tudi kmečkih deklet, ki so pridobitno hišno delo opravljale v mestnih središčih po monarhiji in tudi izven nje. Najbolj zgovoren primer so »aleksandrinke«, ki so od konca 19. stoletja za dobro plačilo hodile opravljat različne oblike hišnih del (kot služkinje, dojilje, sobarice, guvernante, varuške) v Egipt.⁵⁵ V času vojne so bile prekomorske migracije ustavljene in z njimi tudi pošiljanje denarja domačim.

Pri obravnavi kmečkega okolja velja omeniti razmeroma množično obliko lokalnih migracij, ki so v primerjavi s predvojnimi ubrala obratno smer, namreč selitev iz mest na podeželje. Ta mobilnost je izpričana celo za višje meščanske sloje. V *Slovincu* iz leta 1916 je objavljen oglas ženske, ki se je ponujala za delo kot prodajalka, »najraje kje na deželi«, kot je napisala. Razlog za ta trend je na dlani – pomanjkanju hrane so bili na podeželju izpostavljeni v manjši meri kot v mestih, čeprav je bila urbanizacija večine slovenskih mest šele v zametkih in je mestno življenje tesno sobivalo z ruralnim (vrtičkarstvo, obdelovanje okoliških njiv, vzreja živine). Hkrati pa je bilo zaposlovanje pri sezonskih delih zaradi pomanjkanja moških razmeroma dobro plačano.⁵⁶ Toda življenje na kmetih je bilo pogosto težko zaradi vojaških rekvizicij in slabih letin ter zaradi pomanjkanja tudi pogostih kraj pridelkov.⁵⁷ Posoške in vipavske kmetije, ki so jih obdelovali kljub bližini bojišč, so pogosto utrpeli uničenje, obdelovanje pa je bilo povezano z velikim tveganjem. »*Ranilo je Škodnik Marijo iz hšt. 99, ki je delala na polju, a ne nevarno v desno roko, glavo in nogo. Par korakov od nje je treščila prva granata.*«⁵⁸

Pri obravnavi te tematike velja izpostaviti tudi številno begunsko populacijo, ki je imela pretežno »ženski značaj« in je pomembno sodelovala v vojni ekonomiji. Vključevanje beguncev in begunk v delovne procese je spodbujala tudi država, da bi zmanjšala njihovo socialno odvisnost od občinskih oblasti, pospešila njihovo integracijo v novem okolju ter jim lajšala občutke razseljenosti in hrepenenja po domačih. S podobnega stališča je izhajala tudi glavna namembnost Posredovalnice za goriške

⁵³ »Zapiski Marije Terpin iz Mestnega muzeja Idrija. Čipkarice brez dela,« *Tedenske slike* IV/42, 17. 10. 1917, 42.

⁵⁴ Svolfšak, »Vloge žensk,« 157.

⁵⁵ Daša Koprivec, *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013).

⁵⁶ Dražumerič, »Gospodarsko življenje,« 98.

⁵⁷ Svolfšak, »Vloga žensk,« 156. Alojzij Novak, *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, ur. Renato Podbersič ml. in Drago Sedmak (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2014).

⁵⁸ Novak, *Črniška kronika*, 208.

begunce v Ljubljani, ki je beguncem posredovala dela pri družinah v mestih in na deželi ter v vojaških oskrbovalnicah.⁵⁹

Številni begunci in begunke tako niso bili le v breme, ampak so aktivno prispevali k mikroekonomiji okolja, kamor so jih sprejeli. V veliki meri so se vključevali v tekoče, predvsem kmečke delovne procese svojih gostiteljskih dobrotnikov, nekatere begunke pa so se vpisale tudi v bolničarske in kuharske tečaje.⁶⁰ Begunke v taboriščih so z delom v pralnicah, kuhinjah, različnih delavnicah ter kot učiteljice in vzgojiteljice pomembno prispevale k samooskrbi beguncev in požitvi taboriščnega vsakdana⁶¹ ter pridobile različne poklicne kompetence in šolsko izobrazbo.⁶² Razne oblike dejavnosti, v katerih so se izkazale zlasti ženske, so begunskim družinam povečevale možnosti preživetja tako v gmotnem kot v psihološkem smislu.

»Časi so bili težki, toda nismo bili lačni. Mama je prejela nekaj begunske podpore, pa tudi oče je od časa do časa poslal kaj denarja. Nekoliko smo si opomogli, ko je mama, ki je bila odlična šivilja, začela šivati obleke za okoliške ljudi. Sešila je tudi vse obleke za naju dva otroka. Ko so sosedje to videli, so tudi sami prosili, naj jim gospa iz Gorice sešije to ali ono. Tam so bili v glavnem kmetje, in namesto, da bi nam plačevali v denarju, so nam dajali moko, jajca, mleko in druga živila. Skratka, to je naši družinici pomagalo, da se je kar dobro prebila skozi vojne razmere. Mama je bila daleč naokoli znana kot šivilja Alberta.«⁶³

Ženske v industrijskih obratih skozi arhivske vire

Tobačna industrija je bila ena od gospodarskih panog, ki je že v predvojnem času zaposlovala velik delež ženske delovne sile. Tudi v proizvodnih prostorih Tobačne tovarne Ljubljana, edine tovrstne tovarne v slovenskih deželah, je bila na prelomu stoletja zaposlena več kot polovica vseh ljubljanskih delavk. Tobačna v Ljubljani je hkrati predstavljala največji industrijski obrat v mestu in enega najpomembnejših na Kranjskem. V tovarni je bilo v obdobju 1871–1914 razmerje med zaposlenimi daleč v prid ženske delovne sile – kar 86 % ali 3805 žensk ter 618 moških.⁶⁴ Medtem ko so ženske delale predvsem v proizvodnji, je moška delovna sila prevladovala med uradništvom. Tako visok odstotek žensk, med katerimi je moč najti tudi nemajhno število mlajših od 13 let, je daleč prekašal zaposlenost žensk v tekstilni industriji na

⁵⁹ Svoljšak, »Vloge žensk,« 157. Petra Svoljšak, »'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 93.

⁶⁰ Vili Prinčič, *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev* (Trst: Založba Devin, 1996).

⁶¹ Svoljšak, »Vloga žensk,« 157.

⁶² Štepec, »Ženske v vojni,« 69.

⁶³ Vili Prinčič, »Moravski Olomouc je postal naš štiriletni dom, po pričevanju Borisa Kerševana,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 8 (2013): 9–10.

⁶⁴ Jasna Fischer, »Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 24, št. 1–2 (1984): 26.

Slovenskem.⁶⁵ Zaposlitev v tobačni proizvodnji je bila kljub težkim delovnim pogojem zelo zaželena, saj je bila splošna lastnost c.k. tobačnih tovarn izrazita socialna orientiranost. Tobačne tovarne v monarhiji so med prvimi organizirale varstvo, jasli za otroke svojih delavk.⁶⁶ Ljubljanska tobačna tovarna je premogla tudi urejene sanitarije s kopalnico, kuhinjo z menzo ter delavsko knjižnico. Delavci so bili pokojninsko zavarovani in so prejeli polno pokojnino s 35 leti delovne dobe.⁶⁷

Iz matičnih knjig delavcev Tobačne tovarne Ljubljana je vidno, da je bilo 16 delavk od skupno 96 delavcev, ki so bili v letih pred vojno na začasnih »provizacijah«, s 1. novembrom 1914 »reaktiviranih«. ⁶⁸ Reaktivacija na delovnem mestu po plačanem bolniškem dopustu je bila tedaj sistematičnega značaja in je po vsej verjetnosti bila posledica odločitve tovarniškega vodstva, saj je bila opomba »reaktiviert« s posebno štampiljko vžigosana v matične knjige. Reaktivacijo delavcev prav v začetnem času vojne je mogoče razumeti tudi v smislu zmanjšanja tovarniških izdatkov za bolniške podpore in povečanja tovarniške proizvodnje. Možno je, da je odločitev sovpadala tudi s splošno militarizacijo civilne družbe. Potreba po tobaku v času vojne je ustvarila precejšnje povpraševanje po tobačnih izdelkih in v tem smislu je ponovni angažma delovne sile razumljiv. Kljub temu da je Tobačna tovarna Ljubljana precej okrnila svojo proizvodnjo, je obratovala do konca vojne; v ljubljanski Tobačni so leta 1916 izdelovali celo posebno »vojno zmes« tobaka.⁶⁹

Medtem ko v *Slovenecu* iz oktobra 1916 piše, da se je skupina goriških beguncev zaposlila v ljubljanski tobačni tovarni,⁷⁰ o tem v matičnih delavskih knjigah Tobačne tovarne Ljubljana ni podatkov. Zelo verjetno je, da so vpisi zaradi izrednih razmer izostali, saj so tudi sicer dokaj osiromašeni, nedosledni in v primerjavi s študijami o delovanju Tobačne pred vojno in po njej tudi pomanjkljivi. Na novo je bilo od leta 1914 do leta 1918 vpisanih le 14 oseb – razen enega moškega vse begunke ženskega spola. Takšni vpisi v matično knjigo delavcev pričajo o izrednih vojnih razmerah, ki so vplivale velik delež uradništva – in posledično vplivale na ustvarjanje arhivskih virov.

Ob vzpostavitvi vzhodne fronte septembra 1914 so na območju Galicije in Bukovine državne oblasti evakuirale in razselile tamkajšnje civilno prebivalstvo po celotni monarhiji. Del teh beguncev je prišel tudi na Kranjsko. Glede na vpise v matične delavske knjige so od 15. oktobra 1914 do 14. februarja 1915 v okrnjenem delavskem kolektivu ljubljanske tobačne tovarne zaposlili 5 galicijskih begunk. Biografski podatki o begunkah, kot denimo datum in kraj rojstva ali sklic na osebne dokumente, v matični knjigi niso zavedeni. Manko matičnih podatkov, iz katerih bi lahko pridobili več informacij o beguncih, na svoj način priča tudi o kaotičnih razmerah v času evakuacije v Galiciji, ki je bila izvedena na hitro.

⁶⁵ Fischer, »Delavke Tobačne,« 16–17.

⁶⁶ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 181.

⁶⁷ Fischer, »Delavke Tobačne,« 16–17.

⁶⁸ SI ZAL, LJU 134, šk. 6, Arbeiter Grundbuch, III. Band (1893–1899), IV. Band (1900–1908).

Za omenjeno sistematično odločitev vodstva obrata zaenkrat nisem našla nobene uradne dokumentacije.

⁶⁹ SI ZAL, LJU 134, šk. 32, Razno.

⁷⁰ *Slovenec: političen list za slovenski narod*, let. 44, št. 231, 8. 10. 1916.

Z italijansko vojno napovedjo maja 1915 je v Ljubljano pribežalo tudi več istrskih beguncev. Pregled matičnih knjig delavk tobačne tovarne priča o tem, da se je osem nekdanjih delavk rovinjske tobačne tovarne zaposlilo v ljubljanski tobačni tovarni, potem ko so v Rovinju po 23. maju 1915 ustavili proizvodnjo.⁷¹ V zvezi z zaposlovanjem begunk je moč tudi med vojno ugotoviti značilno poklicno mobilnost, saj so se nekdanje delavke iz rovinjske tobačne tovarne zaposlovale v številnih drugih c.k. tobačnih tovarnah po monarhiji. Šest od osmih begunk, tobačnih delavk iz Rovinja, se je v ljubljanski tobačni zaposlilo šele v letu 1918, ko se je jugozahodna fronta preusmerila na zahod, zaposlene so bile do 11. avgusta 1919, ko so glede na vpis v matični knjigi »prostovoljno izstopile«.

Razmeroma visok delež ženske delovne sile je bil pred vojno zaposlen tudi v papirniški industriji, ki je na Slovenskem pred prvo svetovno vojno štela sedem obratov.⁷² V tem smislu je nedvomno treba izpostaviti Papirnico Vevče, ki je bila ustanovljena že leta 1847 in je bila v času vojne last dunajske papirniške velikanke Leykam/Josefthal. O Papirnici Vevče je bilo napisanih nekaj razprav, vendar nobena ne jemlje pod drobnogled obdobja prve svetovne vojne. Če jemljemo za enega od pokazateljev medvojnega delovanja papirnice dobičke od proizvodnje papirja, potem lahko opazimo ne le linearni trend, ampak sledimo dokaj zanimivi dinamiki, ki je bržkone zrcalila tudi kadrovsko politiko. Izbruh vojne je deloval kot šok in od septembra 1914 do aprila 1915 povzročil popoln izpad proizvodnje. Četudi bilance od maja 1915 dalje kažejo komaj četrtino predvojnih dobičkov, je tovarna delovala večino vojnega časa. Zapis v knjigi bilanc razkriva popoln zastoj proizvodnje zaradi pomanjkanja surovin še za oktober 1917, saj je tedaj vojska zaradi ofenzive proti Italiji izvedla zaporo železniškega prometa za civilno sfero.⁷³ Proizvodnja papirja leta 1920 še ni dosegla zlatih predvojnih let, torej časa pred oktobrom 1912.

V medvojno proizvodnjo so bile vključene tudi številne delavke iz širše okolice Vevč. Ko sem spremljala fluktuacijo delovne sile v času vojne, sem naletela na množična odpuščanja tovarniških delavk »infolge Kriegsverhältnisses«/»Betriebsstillstand«, ko je bilo v dneh 17. in 18. avgusta 1914 odpuščenih 69 žensk.⁷⁴ Pregled matičnih knjig delavk tobačne tovarne pa priča tudi o tem, da je 73 žensk v času vojne obdržalo svojo predvojno zaposlitev.⁷⁵ Le 17 žensk so zaposlili začasno med vojno. Hkrati pa velja opozoriti, da so kar 9 od teh 17 žensk zaposlili v proizvodnji šele po koncu vojaških manevrov v Posočju v poslednjem letu vojne, kar kaže na vpliv vojaških dogajanj na zaposlitveno politiko v podjetju.

Vse te številke in tendence dobijo za razumevanje dinamik obeh spolov dodano vrednost, če jim dodamo nekaj podatkov, ki se nanašajo na moško delovno silo. Avgustovska odpuščanja so glede na matične knjige moške delovne sile zajela tudi

⁷¹ SI ZAL, LJU 134, šk. 8, Matična delavska knjiga 1908–1926.

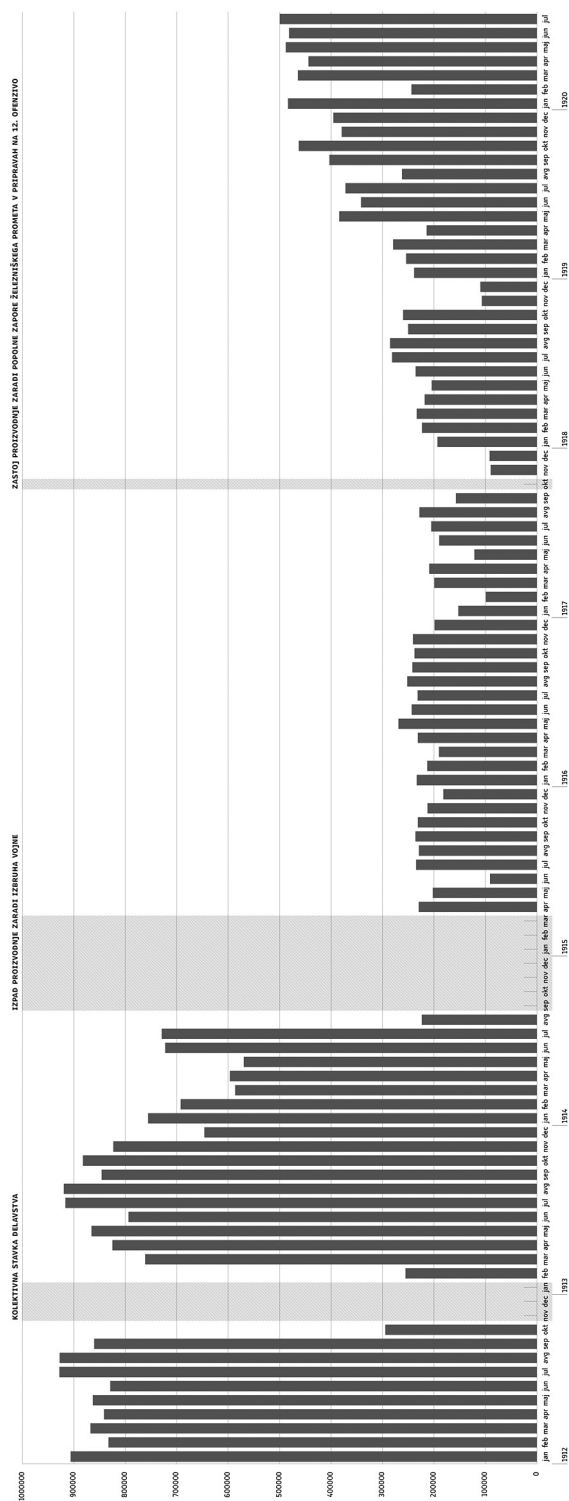
⁷² Jože Šorn, »Tovarna papirja Količevo med leti 1920 in 1960,« *Kronika: časopis za krajevno zgodovino* 15, št. 1 (1967): 25.

⁷³ SI ZAL, LJU 132, a.e. 107, Bilance 1917–1918.

⁷⁴ SI ZAL, LJU 132, a.e. 434, 433, imenik ženskega delavstva.

⁷⁵ SI ZAL, LJU 132, a.e. 434, 433, imenik ženskega delavstva.

Grafikon 1: Graf mesečnih bilanc Papirmice Vevče (1912–1920)

Vir: SI ZAL, LJU 132, Združene papirmice Vevče, Goričane, Medbode, t.e. 106, a.e. 276–208 (avtor Matic Leban)

121 moških delavcev, vsaj za 14 delavcev pa je izpričano, da so bili mobilizirani. V vojnem času je kontinuirano delalo 88 moških, medtem ko je bilo kar 244 delavcev med vojno najetih sporadično in za krajše obdobje, vendar iz opomb ni jasno vidno, ali so odšli zaradi mobilizacije, premestitve ali iz kakšnih drugih razlogov. Nesporno je, da je bilo zaposlovanje ženske delovne sile glede na moško v papirnici Vevče med vojno bolj stabilno in trajnejše, a delavke so številčno še vedno predstavljale manjši delež glede na moške sodelavce. Poudariti velja, da se razmerje med ženskim in moškim delavstvom ni toliko spremenilo zaradi povečanega zaposlovanja žensk, ampak zaradi moške mobilizacije.

Tudi ljubljanska Kartonažna tovarna Bonač, med vojno last znanega ljubljanskega industrialca Frana Bonača, ki se je iz majhnega knjigovezniškega obrata od 90. let 19. stoletja polagoma razvila v tovarniški obrat z okoli 50 zaposlenimi, kaže na razmeroma visok delež ženskega delavstva.⁷⁶ Zanimivo je, da se je majhna tovarna, od leta 1906 locirana na stičišče današnje Kotnikove in Čufarjeve ulice v Ljubljani,⁷⁷ prostorsko širila v času vsesplošnega pomanjkanja leta 1918, kar priča o neenakomernem razvoju gospodarskih panog med vojno in zlasti o pomenu papirniške industrije za vojne potrebe. Konjunkturo kartonažne proizvodnje je med vojno pogojevalo množično izdelovanje škatel za strelivo in za poštna pakete.⁷⁸

Iz vpisov v delavskih matičnih knjigah kartonaže vidimo, da je med vojno v različnih časovnih etapah v tovarni delalo okoli 19 deklet, od katerih so jih 7 zaposlili po letu 1914, kar pomeni skoraj 60-odstotno povečanje ženske delovne sile v času vojne; v istem času niso zaposlili nobenega moškega in tudi ni podatkov, koliko moške delovne sile je bilo mobilizirane. Z 21. septembrom 1914 so 4 od tedaj 12 zaposlenih delavk vstopile v bolniško blagajno, kar prej ni bilo v navadi in na svoj način priča o negotovosti, ki so jo občutile nekatere delavke v prvih vojnih mesecih. Med vojno se je v bolniško blagajno vpisalo še 8 delavk, od tega 6 v zadnjih mesecih vojne, kar zopet priča o povečani stopnji negotovih razmer v času, ko se je vojna bližala koncu, ter o gospodarskem in socialnem kaosu, ki je spremljal konec vojne. Med delavkami so že v predvojnem času prevladovala mlada dekleta (glede na priimke) slovenskega rodu, ki so bile ob zaposlitvi stare med 14 in 18 let, le dve sta imeli ob zaposlitvi 22 let. Skromni in nesistematični podatki v delavskih matičnih knjigah med vojno so tudi v tem primeru najbrž posledica manka uradniškega kadra.⁷⁹

V Westnovi tovarni emajlirane posode v Celju, ki je predstavljala enega pomembnejših industrijskih obratov v regiji, je začetek vojne sprožil globok rez v proizvodnji, kar zadeva izvozno prodajo in tudi delovno silo. Zaradi mobilizacije je bil že v prvem letu vojne primanjkljaj 150 delavcev, proizvodnja vseh vrst posode pa se je zaradi zastoja prodaje na Balkan in Bližnji vzhod prepolovila. Do konca vojne je bilo v primerjavi s predvojnimi 1005 delavci v omenjeni tovarni zaposlenih 762 oseb, ki

⁷⁶ Žal so vpisi v matično knjigo takšni, da ne moremo ugotoviti stanja delovne sile od začetkov delovanja tovarne.

⁷⁷ Šorn, »Tovarna papirja,« 21.

⁷⁸ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 28.

⁷⁹ SI ZAL, LJU 133, šk. 1.

so bile pretežno ženskega spola. Uprava tovarne se je prilagodila vojni stvarnosti z množičnim proizvodnjem vojaških čelad, porcij in čutaric. Zaradi pomanjkanja uradniških uslužbencev je proizvodnjo in razpečevanje izdelkov prevzela neka dunajska družba, ki je delovala po navodilih vojnega ministrstva.⁸⁰

Obravnavana problematika odpira bistveno več vprašanj, kot je ponujenih odgovorov. Gre za tematiko, ki premore v mednarodnem merilu precej referenčnih študij, za naš prostor pa se zdi, da se le s težavo dokopljemo do vpogleda v dinamiko pridobitnih dejavnosti v območju industrije pri obeh spolih. Pretežni del gospodarskih zgodovinarjev (Šorn, Gestrin, Valenčič) le redko upošteva tudi razmerja spolov v delavskih kolektivih industrije na Slovenskem, hkrati pa je slabše ovrednoteno tudi gospodarstvo v izjemnih časih prve svetovne vojne nasploh. Fondi številnih obrtnih obratov, kjer bi lahko zasledovali tudi povečano prisotnost ženske delovne sile, nimajo gradiva iz časa vojne,⁸¹ marsikateri fondi pa o ženskah enostavno molčijo. Iz fonda ZAL o ljubljanski Kolinski je iz bilanc denimo vidno, da je proizvodnja kavnih nadomestkov med vojno vseskozi naraščala, vendar gradiva, ki bi spregovorilo o tem, koliko ženskih rok je prispevalo k porastu proizvodnje, tam ni.⁸² Ne vemo, koliko žensk je med vojno zaposlovala Pollakova tovarna usnja, danes bolj znana kot tovarna Rog, ki je med vojno imela toliko naročil, da je leta 1917 zaprosila za povečanje proizvodnih prostorov. Prav tako se lahko vprašamo, koliko žensk so med vojno zaposlili v Stari kovačnici ali Štauhariji v Ravnah na Koroškem, ki je bila zgrajena leta 1915 za izdelavo granat za avstrijsko mornarico, ali koliko ženske delovne sile je zaposlila Tovarna dušika Ruše, ki jo je v letih 1916–18 zagnalo vojno ministrstvo.⁸³

Nekaj sklepnih ugotovitev

V biografskih enciklopedijah znanih Slovenk lahko opazimo, da opisi njihovega delovanja v času vojne niso obsežni, so dokaj redkobesedni, najpogosteje pa jih sploh ni.⁸⁴ Večina biografskih gesel ne spregovori o poklicnem življenju žensk med prvo svetovno vojno, kar je nenavadno glede na prelomni pomen vojne za vse nivoje družbe. Nekaj biografskih opomb pa je vendarle zgovornih. Te med drugim osvetljujejo smernice, po katerih je potekala vrnitev v mirnodobno ekonomijo, in namigujejo na poklicni položaj žensk po vojni. Omenjene ugotovitve se seveda nanašajo predvsem

⁸⁰ Himmelreich, »Celje,« 97.

⁸¹ Denimo Pollakova tovarna usnja (ZAL LJU/701), Proizvodnja tekstilij in usnja (SI ZAL, LJU 642), Oljarne Ljubljana (SI ZAL, LJU 123), Saturnus (SI ZAL, LJU 126), Tekstilna tovarna za pliše Ferdinand Eifer (SI ZAL, LJU 130), Tovarna pohištva Naglas (SI ZAL, LJU 140), Zadrufna tiskarna (SI ZAL, LJU 142).

⁸² SI ZAL, LJU 122, a.e. 81, 163.

⁸³ Marija Režek, *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi* (Ljubljana: ZVKK, 2002), 95–96, 180, 183.

⁸⁴ Izhajam iz pregledanih geselskih člankov *Slovenskega biografskega leksikona* (www.slovenska-biografija.si). Prav tako glej: Alenka Šelih et al., ur., *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012). Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, ur., *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (Ljubljana: ARS, 2003).

na izobraženke, ki so bile zaradi svojega javnega delovanja deležne biografskih obravnav, ne pa na vrsto žensk iz drugih poklicev (kmetice, delavke, hišne pomočnice), ki so v obravnavanem času predstavljale veliko večino ženske populacije na Slovenskem.

Pozornosti vreden primer so bile zdravnice, ki so imele pogosto težave z nostrifikacijo študijskih certifikatov, kar je nesrečno sovpadalo tudi s spremembo političnih okvirjev. Prva slovenska zdravnica Eleonora Jenko Groyer, ki je že leta 1907 prejela doktorsko diplomo na peterburški ženski univerzi, se je leta 1915 zaposlila kot zdravnica s prakso v Ljubljani in okolici. Kljub pridobljeni praksi, ki jo je v Ljubljani, zalednem mestu soške fronte, nudila številnim ranjencem in ostalim bolnikom, je Slovenska zdravniška zbornica leta 1921 njeno diplomo razveljavila in je številne izpite morala opravljati še enkrat.⁸⁵ Podobno je s službeno namestitvijo po vojni imela težave Angela Boškin. Čeprav je v težavnih vojnih razmerah kot priučena bolniška strežnica napredovala do glavne sestre v rezervni vojaški bolnišnici in je tik pred koncem vojne celo opravila državni tečaj za skrbstvene sestre, kljub potrebi po zdravstvenih delavcih zanjo po vojni več kot leto dni ni bilo primerne dela.⁸⁶ Ko je bila leta 1923 v Ljubljani ustanovljena enoletna šola za sestre, jo je morala absolvirati, čeprav je obenem na njej tudi predavala.⁸⁷

Leta 1915 je tečaj za poštno uslužbenko in telegrafistko obiskovala bodoča pisateljica Ana Wambrechtsamer (*Danes groffe Celjski in nikdar več*, 1933), ki je potem delovala pod okriljem svoje matere Marije, poštarke uradnice na Studencih v Mariboru. Po vojni sta obe službo izgubili in se preselili na Zgornje Štajersko.⁸⁸ Manica Komanova se je namesto mobiliziranega uradnika konec avgusta 1916, kar leto dni po tem, ko je vložila prošnjo za sprejem v mestno službo, zaposlila kot nadomestna delovna sila na ljubljanskem magistratu.⁸⁹ Obenem se je angažirala kot humanitarna delavka, zbirala je denimo prispevke za obubožano Prešernovo hčer Ernestino Jelovšek, ki se zaradi opešanih oči ni mogla več preživljati s šivanjem in je 75-letna umrla slabo leto pred koncem vojne.⁹⁰ Po vojni je Komanova napredovala na mesto uradnice in nato knjižničarke ter na magistratu delala celotno medvojno obdobje,⁹¹ kar glede na siceršnje povojne trende predstavlja svetlo izjemo. Leta 1916 se je v ljubljanskem deželnem muzeju kot praktikantka zaposlila dr. Ángela Piskernik, nedavno promovirana doktorica biologije, njeno zaposlitev pa je prekinilo kaotično politično stanje pred novim zarisom meja, in druge poklicne aspiracije.⁹²

Zelo malo so se biografi in biografinje znanih Slovenk ukvarjali z učiteljicami in njihovim delovanjem med vojno. To je do neke mere razumljivo, saj so bila številna učiteljišča preurejena v bolnišnice in vojaške štabe, učiteljice s svojim učnim progra-

⁸⁵ Živa Melik, »Eleonora Jenko Groyer,« v: *Splošno žensko društvo*, 241–42.

⁸⁶ Irena Rožman, »Angela Boškin,« v: *Pozabljena polovica*, 203–04.

⁸⁷ Rožman, »Boškin,« 205.

⁸⁸ Aleksandra Krofl, »Ana Wambrechtsamer,« v: *Pozabljena polovica*, 327–29.

⁸⁹ Liljana Šuštar, »Manica Koman,« v: *Splošno žensko društvo*, 408.

⁹⁰ Irena Dolschon, »Ernestina Jelovšek,« v: *Splošno žensko društvo*, 351–52.

⁹¹ Šuštar, »Koman,« 408.

⁹² Janez Strgar, »Ángela Piskernik,« v: *Pozabljena polovica*, 220–22.

mom pa potisnjene v zasebna stanovanja, podstrešja in druge namenske prostore. Poleg tega so bili tako učenci kot tudi učiteljice pogosto odsotni zaradi dela na polju ali obremenjeni zaradi prostovoljnega dela za vojsko. Za mlado učiteljico v okolici Ljubljane Angelo Vode se, denimo, ve, da je med vojno delovala v Pirničah kot nadomestna učiteljica, ker je bil njen predhodnik vpoklican v vojsko, vendar kaj več o tem za enkrat ni znanega.⁹³ Leta 1917 je bila odpuščena zaradi svojega protiaavstrijskega izrekanja.⁹⁴

Je manko vpisa žensk v medvojno gospodarsko zgodovino na Slovenskem odsev pridobitne pasivnosti večine žensk, steklenega stropa družbe, pomanjkanja virov ali vsega po malem? Je molk o ženskem angažmaju med vojno del zapoznelega interesa, ki pri nas velja za raziskovanje socialnih in gospodarskih vidikov prve svetovne vojne? Večina pregledanega gradiva in literature, ki sem jo vzela pod drobnogled, je pogosto podala le indic, droben kamenček v mozaiku ženskega zaposlovanja med vojno, kar bolj kot za temeljito in celostno sintezo problematike zadošča za identifikacijo trendov. To dejstvo, s katerim se raziskovalci in raziskovalke zgodovine žensk pogosto srečujemo, namiguje na potrebo po pretresu ogromnega števila zgodovinskih virov – od arhivskih, periodičnih pa tudi (avto)biografskih in spominskih zapisov o preteklosti. Obravnavana tematika zahteva sistematično, večletno raziskavo iz najrazličnejših perspektiv in veliko raziskovalnih moči, čeprav je bila glede predhodne študije ledina v marsičem že zorana. Obenem pa disperzija zgodovinskih virov, v katerih se najdejo drobci prisotnosti žensk, na svoj način priča o totalnosti vojne in hkrati o raznovrstni vpletenosti ženskega dela populacije v domači oz. notranji fronti.

Pričujočo razpravo lahko dopolnimo z ugotovitvami nemške zgodovinarke Ute Daniel, ki je z analizo pridobljenih statističnih podatkov, predvsem obveznega zdravstvenega zavarovanja v industriji, ugotovila, da je celo v bistveno bolj industrializirani Nemčiji ženska delovna sila v času vojne porasla le za 17 %. Obenem je ugotovila, da je prišlo do znatnega povečanja ženske delovne sile v večjih koncernih vojne industrije, torej zlasti v kovinarski, strojni, električni in kemijski panogi in v administrativnih sektorjih vojske, medtem ko je v marsikateri veji industrije, zlasti tekstilni, prišlo celo do znatnega upada zaposlitev.⁹⁵ S tem ko je razširila raziskovalni fokus na predvojno obdobje, se je pokazalo, da se je delež industrijskega zaposlovanja žensk v medvojnem obdobju glede na trende v predvojnem obdobju ni tako dramatično povečal.⁹⁶ Danielova utemeljuje šibkost uradne mobilizacije žensk z neučinkovitostjo in notranjimi kontradikcijami na administrativnem in političnem nivoju, poleg tega pa navaja visok delež vojnih ujetnikov in tujih delavcev med kvalificirano delovno silo.⁹⁷

Podobne ugotovitve lahko apliciramo tudi na slovenske dežele, ki so bile v primerjavi z Nemčijo slabo industrializirane, z razmeroma majhnim deležem delavskega

⁹³ Alenka Puhar, »Angela Vode,« v: *Pozabljena polovica*, 275.

⁹⁴ Angela Vode, *Spol in upor*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Karmen Klavžar (Ljubljana: Krtina, 1998), 13.

⁹⁵ Daniel, *The war from within*, 37–46.

⁹⁶ *Ibid.*, 45, 276.

⁹⁷ *Ibid.*, 277.

prebivalstva in še manjšim deležem delavk, hkrati pa je bila politična in gospodarska emancipacija žensk na Slovenskem šele v zametkih. Geopolitični dejavnik je vsekakor upoštevanja vreden pri ugotavljanju medvojnega zaposlovanja žensk. V evropskem okviru predvsem za britanski in francoski prostor velja, da sta bila bolj naklonjena ženskim zaposlitvam med vojno, čeprav so ženske tudi v okviru obeh držav po vojni v marsičem pristale na predvojnih izhodiščih.

Kljub vsemu lahko sklenem, da so bile medvojne gospodarske vloge žensk na Slovenskem ključne, čeprav so v komaj zaznavni meri prekoračile tradicionalne okvire družbeno pogojenih norm glede na spol. Povečan gospodarski angažma žensk se je kazal v prevzemu odločujoče gospodarske funkcije v družinskem kontekstu, kar je imelo pomembno vlogo pri preskrbi zaledja. Ženske so množično in predvsem prostovoljno prispevale svoj delež v obliki prehrabnih, oblačilnih, sanitetnih in ne nazadnje tudi finančnih prispevkov za vojsko, kar je glede na pomen in domet teh akcij predstavljalo nove vidike vključevanja civilistov v militarizirano družbo. Prav tako so se ženske na Slovenskem močno udeletovale na karitativni ravni, ki je postala zaradi preobremenjenosti državnih socialnih institucij ključna za delovanje civilne sfere. Z vpoklicem številnih šolnikov so poučevanje mladine prevzele učiteljice, podoben trend pa lahko ugotovim tudi za nekatere državne službe. Zaradi načina bojevanja in posledične množične potrebe kadra na področju travmatološke medicine je nemogoče spregledati dejavnost številnih žensk, ki so se med vojno priučile za bolničarke, negovalke, strežnice in drugo osebje, medtem ko so nekatere celo absolvirale specializacijo. V tem kontekstu naj izpostavim Minko Skaberne, ki se je kot učiteljica teoretično že pred vojno, v praksi pa med vojno, izpopolnila v pouku za slepe.⁹⁸

Razmeroma visoka stopnja dejavnosti žensk za potrebe vojske ter njihova pomembna vloga pri ohranjanju socialne stabilnosti in vsakdanjega delovanja civilne družbe je v veliki meri ostajala v zasebni sferi ali v okviru improviziranih delavnic in društev. Domnevam, da je velik del proizvodnih procesov za potrebe vojske potekal kar v okviru domačega gospodinjstva, kar je ne nazadnje ustrezalo tudi družbeni klimi do ženskega vključevanja v javne službe. Za raziskovanje ženskega pridobitnega dela je to neugodna domneva, saj dejavnosti v takšni organizacijski obliki praviloma niso ustvarjale arhivskih virov. Če beremo zapiske črniškega župnika Antona Novaka ali lucidnega in nekoliko sarkastičnega Frana Milčinskega, lahko opazimo izstopajoč delež plačilnih menjav za živila in druge surovine na drobno, kjer so imele ženske glavno vlogo. Merim na različne oblike krošnjarstva in prodaje živil po domovih, ki pa z izjemo spominske literature niso zabeleženi – vpisi v krošnjarske knjige so v medvojnem času namreč povsem izostali.⁹⁹ Senzacionalne podobe o množicah delavk v tovarnah v času prve svetovne vojne, kot smo jih vajeni s fotografij iz zahodnoevropskega prostora, za slovenske dežele torej predstavljajo prej izjemo kot značilnost.

⁹⁸ Marko Štepec, »Minka Skaberne,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: 1914–1918*, ur. Marko Štepec (Ljubljana: MNZS, 2014), 89–90.

⁹⁹ SI ZAL, LJU 488 Rokopisne knjige, COD XX, 31 – Krošnjarske knjige.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI ZAL, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - LJU 122, Kolinska Ljubljana.
 - LJU 132, Združene papirnice Vevče, Goričane, Medvode.
 - LJU 133, Kartonaža Bonač.
 - LJU 134, Tobačna tovarna Ljubljana.
 - LJU 488, Rokopisne knjige, COD XX, 31 – Krošnjarske knjige.

Časopisni viri:

- *Domoljub: slovenskemu ljudstvu v pouk in zabavo*, 1916.
- *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 1915, 1916.

Internetni viri:

- *Ljubljanski škofjski list 1919*. Dostopno 17. 7. 2015. www.dlib.si.
- *Slovenski biografski leksikon*. Dostopno 11. 8. 2015. www.slovenska-biografija.si.

Literatura:

- Augeneder, Sigrid. »Arbeiterinnen in Österreich.« Doktorska disertacija, Universität Wien, 1987.
- Bell, Archibald C.. *The Blockade of the Central Empires*. London: HMSO, 1961.
- Bezljaj Kregel, Ljudmila. »Zaposlovanje žensk v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti do druge svetovne vojne.« V: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek, 177–92. Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004.
- Bott, John Patrick. »The German Food Crisis of World War I: The Cases of Coblenz and Cologne.« Doktorska disertacija, University of Missouri, 1981.
- Budna Kodrič, Nataša in Aleksandra Serše, ur. *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*. Ljubljana: ARS, 2003.
- Daniel, Ute. *The war from within: German working class women in the First World War*. Oxford, New York: Berg, 1997.
- Dolschon, Irena. »Ernestina Jelovšek.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 347–52. Ljubljana: ARS, 2003.
- Dražumerič, Marinka. »Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno.« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 85–102.
- Fischer, Jasna. »Gospodarstvo v vojnih razmerah.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zednjenja Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 146–148. Ljubljana: Mladinska knjiga, INZ, 2006.
- Fischer, Jasna. »Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 24, št. 1–2 (1984): 11–62.
- Gombač, Metka. »Pavla Hočevar: učiteljica, publicistka, feministka.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 307–17. Ljubljana: ARS, 2003.
- Guštin, Damijan. »Soška fronta in njeno slovensko zaledje.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 62–74. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Himmelreich, Bojan. *Namesto zemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.
- Himmelreich, Bojan. »Celje v letih prve svetovne vojne 1914–1918.« V: *Iz zgodovine Celja*, ur. Marija Počivavšek, 89–103. Celje: Muzej novejše zgodovine, 1998.
- Koprivec, Daša. *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Kresal, France. *Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Krofl, Aleksandra. »Ana Wambrechtsamer (1897–1933): nemško-slovenska pisateljica zgodovin-

- skih povesti, predvsem romana Danes grofje celjski in nikdar več.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 327–30. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
- Melik, Živa. »Eleonora Jenko Groyer.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 239–44. Ljubljana: ARS, 2003.
 - Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
 - Mohorič, Ivan. *Zgodovina obrti in industrije v Trziču 2, Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču: nastanek, razvoj in delo: 1885–1960*. Tržič: Bombažna predilnica in tkalnica, 1960.
 - Novak, Alojzij. *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, ur. Renato Podbersič ml. in Drago Sedmak. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2014.
 - Offer, Avner. *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
 - Osborne, Eric W.. *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914–1919*. London, New York: Routledge, 2004.
 - Parmelee, Maurice. *Blockade and Sea Power, 1914–1919*. New York, 1924.
 - Porenta, Tita. »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmoderneje!«: priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Trziču. Radovljica: samozaložba, 2012.
 - Prinčič, Vili. *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev*. Trst: Založba Devin, 1996.
 - Prinčič, Vili. »Moravski Olomouc je postal naš štiriletni dom, po pričevanju Borisa Kerševana.« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 8 (2013): 8–10.
 - Puhar, Alenka. »Angela Vode (1892–1985): učiteljica, defektologinja, aktivistka za pravice žensk, publicistka, avtorica prvih knjig o položaju žensk in prve izpovedi o jetnicah v socialističnih zaporih.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 275–79. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Režek, Marija. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2002.
 - Rožman, Irena. »Angela Boškin (1885–1977): prva medicinska sestra in socialna delavka v Sloveniji in Jugoslaviji.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 202–06. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Sedmak, Drago. *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2003.
 - Sedmak, Drago. *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2001.
 - Stergar, Janez. »Ángela Piskernik (1886–1967): prva slovenska botaničarka in naravovarstvenica.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 220–22. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Struve, Peter. *The Exhaustion of Germany's Food and Fodder Supply*. Petrograd, 1917.
 - Svolfšak, Petra. »"Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!": položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno.« V: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek, 153–58. Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004.
 - Svolfšak, Petra. »'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski.« V: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp, 89–104. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
 - Šelih, Alenka, Milica G. Antič, Alenka Puhar, Tanja Rener, Šuklje Rapa in Marta Verginella, ur. *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Šimac, Miha. »Vojaške bolnišnice v Ljubljani 1914–1918: zdravstvena in duhovna oskrba.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2007.
 - Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
 - Šorn, Jože. »Tovarna papirja Količevo med leti 1920 in 1960.« *Kronika: časopis za krajevno zgodovino* 15, št. 1 (1967): 23–34.

- Štepec, Marko. »Ženske v vojni 1914–1918.« V: *Slovenke v dobi moderne*, ur. Mateja Tomižšek Perovšek, Jezernik Božidar in Jože Hudales, 64–75. Ljubljana: MNZS, 2012.
- Štepec, Marko. »Minka Skaberne.« V: *Take vojne si nismo predstavljali: 1914–1918*, ur. Marko Štepec, 89–90. Ljubljana: MNZS, 2014.
- Šuštar, Liljana. »Manica Koman.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 406–411. Ljubljana: ARS, 2003.
- Thébaud, François, Perrot, Michelle in Georges Duby. *History of Women in the West: Toward a cultural identity in the twentieth century: Volume 5*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- Verginella, Marta. »Mesto žensk pod steklenim stropom.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, I–XI. Ljubljana: ARS, 2003.
- Verginella, Marta. *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Vincent, C. Paul. *The Politics of Hunger: Allied Blockade of Germany, 1915–1919*. Athens: Ohio University Press, 1985.
- Vode, Angela. *Spol in upor*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Karmen Klavžar. Ljubljana: Krtina, 1998.
- Wakounig, Marija. »Ženske v prvi svetovni vojni.« V: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp, 43–50. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

Urška Strle

UNDERSTANDING WOMEN'S WORK DURING THE GREAT WAR

S U M M A R Y

The article focuses on different forms of women's work during World War I on the basis of economic history. It stems from the position that by expanding the research focus of World War I from battlefields to the economic field we get a perspective which thoroughly diminishes the alleged insignificance of the female part of the population. Together with war prisoners, non-mobilised men and children, women represented the majority of the active working population in the wartime. By some estimates their share amounted to two thirds of the total population.

The author deals with the topic of the home front, which concerns the activities of the non-mobilised population related to the military and civil needs in the hinterlands. On the basis of archive, memory, newspaper and biographical sources she explains how social roles changed in Slovenia due to mass mobilisation. She believes that in order to discuss women's work in Slovenia it is of paramount importance to consider the characteristics of the Slovenian lands before and during World War I, which is to say, the specifics of their social and economic development and, in the light of these aspects, the involvement of women in the war economy. She establishes that the sensationalist images of the masses of women working in factories during World War I, as we are used to see in the photographs from the Western Europe, are not typical of the Slovenian lands. At the same time the author presents the interwar economic roles of women in Slovenia as crucial, even though they hardly transcended the traditional framework of socially conditioned gender norms.